

ÉLES ÁRPÁD

A nyelv épületei

TÉRMETAFORÁK KONRÁD GYÖRGY A VÁROSALAPÍTÓ CÍMŰ REGÉNYÉBEN

„Szép-szép az elcsatangolás és a világ körüli út, de hát a tanulás legkézenfekvőbb módja a tér koncentrikus becserkészése magunk körül. Ahogy a madarak a fészkek körül táguló köröket írnak le, úgy bővítjük gyermekkorunktól fogva a világunkat.”

(Konrád György: *Azonosságainkról*. 2004.)¹

A mottóként választott rész, jóllehet módszertani szempontból a legkézenfekvőbb és legközelebbi nyom az életművön belüli kapcsolatokra építő szemlélet kimutatására, meglehetősen távol esik formailag a szerző 1977-ben megjelent, *A városalapító* címet viselő regényétől². Az idézet mégis rímelni látszik a témára, melyet a regény figuratív rendszere magában foglal, s amely szoros összefüggésben van bizonyos szerkezeti és tartalmi tulajdonságaival. Fel kell azonban tenni a kérdést: mennyiben alkalmas az 1977-es Konrád-regény arra, hogy referenciális szöveggként fogjuk fel, és a Kádár-rendszer vonatkozásában valós szólamként, egy ellenzéki-társadalomkritikai szemlélet megnyilvánulásaként könyveljük el. Ez a fajta vonatkoztatási mód már csak azért is kérdésessé válhat az olvasás, újraolvasás során, mivel a szöveg sokkal többet vállal a 20. század második felének magyarországi politika-, illetve eseménytörténeti vonatkozásainak elbeszélésénél, sőt: nem is ajánl fel konkrét eseményeket, melyek által a szöveg világa illeszthető lenne a valósághoz, pusztán motívumai révén hivatkozik a történeti időre. Így ismerhetünk rá a II. világháborúra, a korai szocializmusra, a konszolidációra. Az értelmezés differenciáltsága meglátásom szerint olyan prózai formát, netán regényalakzatot feltételez, melyben ugyan kollektív emlékek válnak a nyelv tárgyává, a mű mégsem pusztán a valósággal, a '70-es évek aktuális világával való tükröződést mutatja fel erényeként az olvasónak, hanem olyan poétikai eszközöket is alkalmaz, melyek szakítanak a nyelv mimetikus szemléletével. A továbbiakban egy olyan diakrón struktúrát szeretnék megvilágítani, melynek értelmében *A városalapító* kifejti ugyan múltbéli tárgyait, de a sajátos prózai megfontolás elmozdíthatja Konrád regényét a lehetséges társadalmi-politikai interpretációtól, s a (történelmi és személyes) emlékezet, tapasztalat inkább egy poétikai-retorikai olvasás jegyében értelmeződik. Feltételezésem szerint *A városalapító* narrátora nem a rendszer meseterembere, aki korának jellemző problémáit *szervizeli* ideológiai garanciával, vagy aki munkájával szavatolja a társadalmi fejlődésre vonatkozó eszmény igazságát. Éppen ellenkezőleg:

¹ Konrád György: *Azonosságainkról*. In: *Uő: Az író és a város. Esszék, előadások*. Noran Kiadó. 2004. 251.

² Konrád György: *A városalapító*. Magvető Könyvkiadó. Budapest 1977.

lehetséges az olvasásnak egy olyan formája, mely a narrátort történelemismerete révén kiemelkedni látja közegéből, s ezáltal az építészet poétikai szerepét teremti meg. Az építész által elmondott belső monológ élményanyagához fűzhető, az önismeret permanenciájának belső kényszerére adott társadalmi, egzisztenciális magyarázatok nem kielégítőek, a beszélő azonban mégsem szabadul meg azoktól. Ez a paradoxon termékenyíti meg a nyelvet, a költői és politikai tengelyek függvényeit. Ahogyan a mottó, Konrád-esszéjének részlete, is mutatja, a tér – melyet nyilvánvalóan önéletrajzi vonatkozásában használ – a koncentrikusság, azaz a széltében-hosszában történő feltérképezés által válik a megismerés tárgyává. Ez történik *A városalapító* esetében is: *A városalapító* retorikája kapcsán az első szembetűnő vonatkozás a témához illeszkedő nyelvi szerkezetek változatossága.³ Mielőtt azonban a metaforarendszer, az irónia vagy más alakzatok értelmezésére rátérnék, a regényben megjelenő tárgyi, környezeti világ számbavételének vizsgálatára vállalkozom.

A regény keletkezésének közvetlen előzménye a szerző Szelényi Ivánnal közösen írt, *Az új lakótelepek szociológiai problémái*⁴ című munkája. Jóllehet a társadalomtudományi igény-nyel szerkesztett szöveg – éppen a paradigma kívánalmai miatt – nem hozható szoros kapcsolatba a későbbi, poétikus világot kiépítő regénnyel, az összehasonlításban a regény sajátos esszé-szemléletének köszönhetően az építész által alkotott nyelvi egységek játszhatnak szerepet. Az egyeztetettség pusztán a felszínen lehetséges, azaz a regénytárgyak regiszterében. Éppen ezért a szociológiai beszédmód regényre gyakorolt hatását inkább abban az általános szempontban lehet felismerni, mely szempont (a regény esetében a narratíva) azoknak a meghatározó erejű alapelemeknek vizsgálatát vállalja, melyek a személy közvetlen környezetét és annak anyagi komponenseinek összességét alkotják, és melyekből szűk és tág értelemben véve szociális énképe felépül, és melynek alapján ő maga is felismerhető környezete számára. Ahogyan *A látogatóról*, a szerző második regényéről is elmondható, hogy a szó társadalmi értelmében vett egzisztencia fogalma köré építi fel a szöveg poétikus világát. Ebből kifolyólag a szöveg felépítésében a halmozás, a felsorolás primer nyelvi alakzatai figyelhetők meg. A szociológia szűrői mellett az úgynevezett *alulnézeti történelem* (*history from below*) szemléletében lehet kapcsolatot találni, melyben a kutató nem a nagyobb politikai/gazdasági folyamatokon keresztül beszél el a történelem egységeit, hanem az emberek közvetlen környezetének, hétköznapi tárgyainak, azokhoz igazodó szokásrendszerének leírását tartja hiteles ismeretanyagnak.⁵ A kultúratudományi fordulat a történetírás változásainak is köszönhető; az általános, többnyire formális nyelvi keretek közé szorított történelem-szemléletet felváltotta a részletekbe bocsátkozó, szubjektív vonásokat kidomborító írásmód. Paul Atkinson szerint a történetíró által a terepen tapasztalt eseményeket semmiképp nem azonosíthatjuk azok feldolgozásával, értelmezésével, mivel abban kiküszöbölhetetlen a szubjektív mozzanat.⁶ Felismerésének lényege, hogy a történettudományok (történelem, kultúra-

³ A regény retorikai értelmezésével kapcsolatban a következő tanulmányra támaszkodtam: Thomka Beáta: *Metaforikus folyamatok a regényben*. Híd, 1979. XLIII. évf. 10. sz.

⁴ Szelényi Iván – Konrád György: *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.

⁵ Kisantal Tamás: *A történetírásban újabban meghonosult fordulatokról*. In: *Elbeszélés, kultúra, történelem. Narratívák 8*. Szerk: Kisantal Tamás. Kijárat Kiadó, Budapest, 2009. 15.

⁶ Paul Atkinson: *A narratíva és a társadalmi cselekvés reprezentációja*. In: *Narratívák 3*. Kijárat Kiadó, Budapest, 121–136.

történet, etnográfia stb.) az irodalomtudományhoz hasonlóan a szemlélő, értelmező szerepének jelentőségét emelik ki. Az *etnográfus meséje* című fejezetben a friss ismeretanyaggal szembesülő szakembert ennek értelmében „naiv betolakodó”-nak nevezi a feldolgozás elkerülhetetlen emocionális oldalának köszönhetően.⁷ A valóság reprezentációja függetlenül a kutatás státuszának szövegre vonatkozásától, a humán tudományok regiszterében irodalmi problémaként jelenik meg. Előfordult emellett az is, hogy az egzakt történelmi szöveg magára öltötte az irodalmiság jegyeit, ahogyan ez Georges Duby *Folytonos történelem* című könyvének esetében történt. A szöveg mellett, hogy beszámol a kutatások tárgyáról, módszeréről, eredményeiről, az önéletírás területére sorolható. Az elbeszélő, Duby, a tudományos pályaképet például a következő beszámolóval szakítja meg: „Olyan volt ebben a halmazban kutatodni, mintha az ember egy iratköteggel zsúfolt ládát nyitna fel, amelyet nyolc évszázadon át senki nem bolygatott. Szavak és nevek zuhataga tört elő a kötetekből, szavaké, amelyeknek elveszett értelmét meg kellett találnom, nevéké, amelyekről meg kellett állapítanom, hogy kiket fedtek, milyen mai földeket, erdőket, jelöltek annak idején.”⁸ A történelmi értelemben vett forrás helyének kérdése meglehetősen képlékennyé vált: a személyes tényező jelentőségének növekedésével az esszé műfaja felé látszik nyitni az addig a tudomány apparátusa által vezérelt írásmód. A szövegírói alapállásnak az előbbiekhöz hasonló heterogén formája jellemzi Konrád fiktív szövegét is, jóllehet az elmozdulás a szöveg esetében az irodalom irányából történt meg. De miben ismerhető fel ez a kettős tapasztalat? Első megközelítésben talán abban a hajlandóságban, hogy *A városalapító* építésében is megfogalmazódik a többletigény, mely az őt körbevevő világban található, általa megalkotott vagy éppen készen kapott tárgyakat a maguk történelmi értékelésének kíséretében sorolja fel. Ám mindezek előtt a keretről szólnék, melyben az építész sajátos történetiszemléletét láthatjuk.

A regény megjelenését követő kritikájában Thomka Beáta az értekezés elején a *metafora* és a *metonímia* alakzatainak relevanciáját tárgyalja.⁹ Az itt felsorolt trópus-analógiák kapcsán a metonímia jelentkezése látszik hangsúlyosnak első megközelítésben, azonban csakis azzal a megszorítással, hogy metonímián nem a klasszikus retorikai értelemben vett trópus, hanem annak érintkező természetével rokonítható szerkezeteket értjük. Az érintkezés ebben az esetben nem egy kép fogalmi rétegében megy végbe, ahogyan a költészetben, hanem csak annak metaforájaként értendő, azaz kisebb struktúrák közötti kapcsolat létesítése révén van jelen, és többnyire a szöveg gondolkodásának asszociatív, viszonyteremtő oldalát hangsúlyozza. Ha az érintkezéseket az építész egzisztenciájának szempontjából közelítjük meg, akkor a szövegvilág szó szerinti rétegét érintjük, azaz a narrátor tárgyi valóságának soktétéles leltárát kapjuk. „Menj a pincebárba, de ne emlékezz sötétebb korszakára, animista göggel ne képzeld, hogy ezek a falak bármit is megjegyeztek, csak a te önkényed vetíti vissza közéjük három kiterjedésű rémfelvételeit, mert ez a föld alá süllyesztett, több rendeltetésű helyiség, ahol most egymás derekát átkaroljuk, a város egyik tudatalatti ürege: benne a letartóztatott testek rombolása az egykori alkalmazottak szabályos feladata volt. Csakugyan, gondold meg, akarsz-e emlékezni, mert itt még a zsebbe dugott kenyérdarab is nedves lett a vértől, mert kristálylemezeit, ha figyelmesen nézed a falat, sem a többszöri átfestés, sem az egymást tanulmányozó szeretők arcéle nem tűntetheti el látómeződből, mert itt a falnál állócellák vol-

⁷ Uo: 123.

⁸ Uo:22.

⁹ Thomka Beáta: *Metaforikus folyamatok a regényben*. Híd, 1979. XLIII. évf. 10. sz. 1205–1214.

tak, melyekben két hét után már nem volt lába senkinek, az áruló törzs a fájdalom két oszlopára nehezült [...]” Az építész a pincebár terének értelmezésére vállalkozik, így az olvasás során időben-térben egymással érintkező létezők sorával találkozhatunk. Az épület egészétől az apró terekig, az állócelláig jutunk, a cellák fizikai tartományából pedig a megkínzott testek közelségébe. A Konrád-regény (szöveg)építészetében így kerülnek egymás mellé a „tég-lák”: az idézett részben – a szemlélők jelenlétének közjátékával – a fizikailag meghatározható jelentésegységek az időbeli egymásmellettségük miatt érintkeznek egymással (épület-pincecellafal-test). A pincebár, a vidéki családi ház, az építész lakása, a megtervezendő/megtervezett város, a kórház, a romok térben egymástól távol esnek, a metonímia elbeszélő szelleme az eseményességben mégis helyet biztosít nekik. A regény eseményideje, ha csak kísérőjelenségként is, felmutatja a közép-európai történelem ismert helyeit. Az elbeszélő szerepét ebben a tekintetben két pozícióba is sorolhatjuk; elsősorban olyan események olvasói lehetünk, melyek a Konrád által megalkotott narrátor életidejében következnek be. A második jellemző történelemírói pozíció inkább a közép-európai történelem írójává (sok esetben lát-nokává), aki múltbéli víziók helyszínein, terein keresztül szerepelteti a tatárjárás szereplőit, a pestis sötét évtizedeit. A narrátor életidejével megegyező tartományba helyezhető események terjedelmi fölénye arra utalhat, hogy jelentőségük meghaladja a múltbéli víziókét, ám az anyagi struktúrák, tárgyiasságok mulékonyágát a romok, átépítések, épületbontások, maradvány létformában élő környezeti tapasztalatok adják. A témára így hangsúlyozottan igaz Kulcsár Szabó Ernő értelmezésében megjelenő „amorf”, „alaktalan” jelleg.¹⁰ A rom esztétikája a múlttal való szembesülés természetes, materiális nyomai alapján épül ki. A természetes archívumról, a maradványok történeti konnotációiról értekező¹¹ Aleida Assmann az idő rongálta nyelvi torzók kapcsán a kiegészítést, a korrekciót, a pótlás kulturális aktusát tartja meghatározónak az emlékezetben. A pótlás jellemző tevékenysége Konrád narrátorának is; gondolhatunk itt a pincebár egykori állapotának „három kiterjedésű rémképeire”.

A romokhoz fűződő viszony azonban nem magyarázható pusztán az anyagi hiányosság képletével, hiszen a romra, a múlt csonka reliktumára irányuló észlelet többféleképpen rendezheti a látottakat az emlékezetben. Mosche Barasch magában a történetírás alakító/értelmező módszereiben látja a „rom” konnotációit. „A rom – akár a természetben, akár képi ábrázoláson – két különböző síkon válhat tapasztalattá. A legegyszerűbb, közvetlen síkon a rom a múlt tényszerű fizikailag megfogható bizonyítéka. Ami számunkra a jelenben romként mutatkozik meg, a múltban épület volt, egy város része, egy tárgyi, materiális elem a kultúra átfogó szerkezetében. Ugyanakkor a rom valami mást is tanúsít. Dűledező állapotában arról is vall, hogy az az épület, a város vagy a kultúra, amelyből származik, már a múlt-hoz tartozik. [...] Egy másik síkon azonban, amely nem ilyen közvetlenül megragadható, a romot a történelem jelképeként is megragadhatjuk.”¹² A többféle történelemértelmezésben különböző alakzatokat ismerhetünk fel. Éppen ebből kifolyólag kérdéses, hogy a metonímiát mennyiben lehetséges önálló, a szövegegészt meghatározó alakzatként felfogni a regényvilágban. Mivel úgy látszik (és ebbe az irányba halad Thomka Beáta gondolatmenete is), hogy a

¹⁰ Kulcsár Szabó Ernő: *Konrád György: A városalapító*. Alföld, 1978. 29. évf. 4.sz. 81.

¹¹ Aleida Assmann: *Szövegek, nyomok, hulladékok. A kulturális emlékezet változó médiumai*. In: *Narratívák. 8. Elbeszélés, kultúra, történelem*. Vál, szerk: Kisantal Tamás. Kijárat Kiadó, Budapest, 2009.

¹² Mosche Barasch: *A rom mint történelmi embléma*. In: *Narratívák 8. Elbeszélés, kultúra, történelem*. Vál, szerk: Kisantal Tamás. Kijárat Kiadó, Budapest, 2009.

metonimikus gondolkodás csupán kerete valami másnak, mely nem pusztán az egymás-mellettség, a téma által létesíthető kapcsolatok füzérében írható le. Úgy tűnik, a kapcsolatokban, melyek egyaránt ingáznak cselekmény és szemlélet között, beágyazódnak bizonyos struktúrák, melyeket jobbra metaforikusnak nevezhetünk. A kapcsolódás szövetében épülnek a mondatok mikrostruktúrái, melyek egységnyi kísérletei *A városalapító* regényköltészetének, úgy is fogalmazhatnánk, a rekurzivitás folyamata a regény metonimikus szelleme, az újraíródás kisebb kísérletei pedig a metonimikus mondatszerkesztésbe ágyazott metaforák. A múlt maradványai azonban alakváltóak: egy részükre igaznak látszik a Barasch-féle modell, máskor pedig éppen az egykori elrendezettség állapotában találhatóak meg. Ez az elrendezettség azonban, mint azt látni fogjuk, nem állítható párhuzamba az építési tervvel. Konrád városépítésze személyes emlékezetében a következő „rendezett” közegekre történik utalás. „Kézilámpa fénye kóvályog egy porral bevont raktárban, ismétlődő hurokíveket rajzol, [...] gyűlölködve nézem tetszőleges emlékeimet.”¹³; „Napról napra hurcolom ezt a bizományi áruházat, egyszer kidobom, amire nincs szükségem.”¹⁴ A leltár, a bizományi áruház, máskor múzeum a tárgyak térben történő mesterséges elrendezésének elve szerint említődik. Az elrendezés viszont a regény beszédeje előtt ment végbe, a tárgyak, melyeket az építész emlékezete jelentéssel ruház fel, mintha véletlen sorrendben, mintázatban kerültek volna a helyükre.

Az érintkezés, az egymás-utániság tehát a regényben megjelenő témák szintjén nyer értelmet. Ebben a metonimikus-metaforikus rendszerben értelmezhetők az építész családtörténetének töredékes részei. Az első csoportot azok a történetek adják, melyek a múlt idő szövedékét bonyolítják a város történetén, a kulturális reflexiókon keresztül. Elsőként az építész házaseletébe nyerhetünk bepillantást; a feleség jellemrajzának, mozaikos emlékezetének képei beletagozódnak a regény által folyamatosan mozgatott, egzisztenciális terekbe. „Testem körül egy halott asszony múzeuma ebben a lakásban, emléktárgyai, többnyire viseletes, eléggé drága, és ma már, azt hiszem divatjamúlt ruhadarabok, [...] s ő támadhatatlan volt bennük.”¹⁵ Fontosnak látszik továbbá a genetikus kapcsolatok köre. Az apa, nagyapa építész-figurájának megelevenedése az egykori vidéki lakásban, az építkezéseken, a kulturális előképek modellhelyezeteit vázolják fel a távoli (talán gyermekkori) múltban. A genetikus szál a „családi múzeum”, a családi emlékezet tárgyait, viszonyainak reliktumai. Az apák által épített város az elbeszélő tárgyi-anyagi valóságától különböző dimenziót mutat fel, a háború előtti évek másképpen „tervezhető” világába kalauzolja az olvasót. A feladat azonosságának jelentősége azonban kiemelődik az építész tekintetének és az apa mellszobrának találkozásakor. A regény nyelv – ahogy más szöveghelyeken is – a benyomások, összefüggések sorával egy költői regiszterbe helyezi át az elbeszélést. „[...] dudoros homlok, egy lassú megszállottság rámhagyott ikervonásai, ravasz vidéki építők, valaki a bolondját járattja velünk.”¹⁶ A szocialista városrendezéssel, -építéssel szemben ezen a ponton megjelenik a háború előtti vidéki polgárság kulturális világa, környezet-alakító szemlélete. Az Istennek építkező dédapa figurájának kulturális attribútumai, tervezői céljainak, magánéletében, hitében is következetes nézeteinek horizontját az emlékkönyv fiktív médiumán keresztül mutatja be a narratíva, a csa-

¹³ Konrád György: *A városalapító*.6.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo. 21.

¹⁶ Uo. 80.

ládi múzeum, ekképpen a hétköznapian mozaikos önéletírás. A mellszobor, a cselédek által súrolt padló, az emlékkönyv, a dédapa által faragott (ám soha meg nem szólaltatott) cimbalom, a vidéki ház kőszobrainak enyészeti képe az anyagi/tárgyi maradandóság és a háború előtti élet auratikus összefüggéseinek létezői. A metonímia ezen a ponton válik többértelmű alakzattá: egyrészt biztosítja a cselekmény terében az építész szó szerinti érintkezését a tárgyi hagyatékkal, másrészt a tervezés megszállottságának genetikus összefüggéseit, a személyiség és foglalkozás bonyolult együttesét helyezi az elbeszélhetőség és elbeszélhetetlenség mérlegére. Azonban az idősíkokat szembesítő narratíva kapcsán felmerül a kérdés: az idő tengelyén honnan hová tart az elbeszélés vonala? Avagy felismerhető-e egyáltalán a linearitásnak bármilyen formája *A városalapító*-ban? A *kezdet* fogalma, poétikus magyarázata problematikus része az értelmezésnek. A regényt nyitó, többszörösen összetett mondat formájába öntött álm, és az abból történi ébredés után (mely ironikus utalás lehet a beszédhelyzet rögzíthetlenségére) a narrátorral egy repülőgépre szállunk. Ekkor láthatjuk meg a várost: „Elmetszett falaival, üvegpedésként szétrajzó utcáival kitárul az egész város, barázdált kőtenyér, nézhető idő, elnémíthatatlan izgatóbészéd a csöndre hajló térben, mentegetőző történetírók forgószínpada.”¹⁷ Egy ezt megelőző oldalon pedig találkozhatunk magával az elbeszélővel, mint saját tárgyával. „Pillanatfelvételek úsznak a rögzítőfolyadékban, zsúfolt fényképalbumba kerülnek, amelynek első oldalán születési, az utolsón halotti anyakönyvi kivonat áll, a borítón: a nevem.”¹⁸ A Kulcsár Szabó Ernő által felvázolt szerkezet értelmében beszélhetünk egy történeti szintről, amely sokszor látványok formájában íródik meg, illetve egy domináns reflektív rétegről, mely végigkíséri az elbeszélte eseményeket. A tanulmány szerzője ezeket az aspektusokat a sokoldalú műfajiságban látja; az a szál, amit a látványi, vizionárius, jobbára narratív rétegnek nevezhetünk, az irodalmi műfajok felé, a reflektív részek pedig az értekező próza irányába, azon belül is az esszé műfaja felé húzzák a regényt. A történetiség áttekintése után fontos viszonyítási pont lehet az a nyelvi tartomány, melyben megvizsgálható, milyen esszészemlélet jegyében íródnak a reflexiók. Konrád írja az esszéről: „Szubjektív műfaj, a szerző beszél, látható az ízlése, hogy mit hárít el, hogy mihez vonzódik. Az esszé nem takarja el a szerző választott értékeit, nem a többes szám első személyes professzoros komolyság érezhető benne, látni a szerző valódi, változó arcát, és még mosolyát is látni véljük.”¹⁹ [...] A szerző nem tudományt művel, hanem irodalmat, nem bizonyít, és csak az elképzelő-együtthaladás érdekében helyez el hidakat, hogy az olvasó eszméletének ne kelljen túl nagyokat ugornia.²⁰ [...] Az *essay* szóban benne van a kísérlet, a kockázat, a próba és a tévedés: vagy bejön, vagy nem. Itt nem sokra megy az, aki, hogy magát megerősítse, szívesen idéz, hivatkozik.”²¹ A *beszélő szerző* mint kritérium nem vonatkoztatható *A városalapító* első szám első személyére, ezért a regényben maga az esszé műfaja retorizálódik. A poétikus és reflektív réteg kettőssége sok fejezet esetében műfaji ingadozást eredményez a szövegolvassás során. Ez a fajta szimbiózis adja a regény nyelvét: átélt realitás és annak felidézése, viszonyainak értékelése. Az „alakváltó” én, ez a képlékeny alanyi dimenzió más formában is megjelenik az életmű egy későbbi pontján. *A kakasok bánata* című regényben az elbeszélés

¹⁷ Konrád György: *A városalapító*. 8.

¹⁸ Uo. 6.

¹⁹ Konrád György: *Az esszéről*. In: Uő: *Az író és a város. Esszék, előadások*. Noran Kiadó, Budapest, 2004. 8.

²⁰ Uo. 9–10.

²¹ Uo. 11.

éppen az eltávolítás, a fikció retorikájába helyezi a biografikus szerző alakját, amikor a Kalligaro nevet választja.²² A *Talált név* című fejezet a harmadik személyű eltávolítás fordított énszemléleti módszerével él, mint a fiktív, énnel nevezett építészfigura narrátora. Az *én* kérdése azonban nemcsak az eseményesség alanyi tapasztalataira, hanem éppen az eseményeken kívül elhelyezkedő, kontemplatív beszélőre is vonatkozatható. A városmetaforákba sűrített, a kollektív identitás problémáit taglaló rétegnek az utóbbit, vagyis azt lehet nevezni, amit Kulcsár Szabó Ernő esszéisztikus szálnak nevez; „[...] a pedánsan modellezhető, kelet-európai város (és történelme) nemcsak a megidézett emlékvilág primer eseményeiben, hanem az intellektus elvonatkoztató-értelmező művelete által is folyvást jelenlevő lesz...”.²³ A későbbiekben differenciálja az esszéforma látens és nyilvánvaló jelenségeit; „[...] az esszé-szöveg közvetlen, egyértelmű imaginálásával van dolgunk, máskor viszont valóban pusztá gerjesztésével.”²⁴ Az értekező-elemző beszédhelyzetet idéző alakzatok tehát nem homogének; különböző formákban integrálódnak az emlékezésbe. A prózai és esszéisztikus nyelvréteg szétválasztása során elengedhetetlen megvizsgálni, hogy az egyes szám első személy milyen lehetséges létezőkre utal a szövegben. Az elbeszélő szemlélődik, amire adekvát motívumok is utalnak a regényben: a gépre szállás, az árvízi csónakban utazás helyzeteivel az emlékidéző egy külső instanciává válik, de, ahogyan Kulcsár Szabó Ernő megjegyzi, ez a fajta külső pozíció nem tartható fenn következetesen. A kettősség azonban nem csak narratológiai okokból áll fenn, hanem pusztán az alanyiség meghatározottságában is rejlik, mivel beszélhetünk társadalmi értelemben vett „én”-ről, aki az emlékezés tárgya, (és egyben megkerülhetetlen pontja), valamint aki ezt az „én”-t környezetével, egzisztenciális kiterjedésével együtt számba veszi. Az előbb említett kritika megközelítése szerint ez a fajta külső, „én”-ről leváló elbeszélő összefüggésbe hozható a regényt felvezető álombeli tudatállapottal.²⁵ Az „én” előbbi megfelelői következetesen kibontott figuratív összefüggésben vannak az építészet elméletével; a második fejezet az olvasót a város metaforáinak szövetében kalauzolja, melyben a történelem nem a következetes kronologicitás jegyében íródik, hanem leginkább vizionárius képegyüttállásokban tárul fel: „A város kő és fény párosodása erkélyem alatt, kitért test a hegykaréj ágyában, anyag verse, jelcserék piaca, [...] általános jelmezkölcsönző, [...] kicsit poros, kicsit fojtogató non-stop-mozi, [...] néha azt hiszem, általa élek, néha azt hiszem, ellenére, de már annyira vele, mint lábatlan a tolószékkal.”²⁶ Ez a fogalmi-látványi-narratív együttállás magában a témában is egymásra utaltságot feltételez, miszerint a város nincs meg az építész nélkül, illetve az építész sem lenne képes meghatározni identitását a „felrakosgatott kavicsok nélkül”. Ennek kapcsán felvetődik a kérdés, hogy az egymásra utaltság mellett lezárható-e az önmeghatározás folyamata. Az azonosságban, mely az építész-narrátor és a város között tétéleződik, mindig ott rejlik a leválás lehetősége, vagyis az azonosság lehetetlensége: „Nekem ez a város kihívás, párbeszéd, tárgyba zárt kérdezősködés, [...] megkövült érdekharc, dúlás, újjáépítés kelet-európai terepasztala, mert egyik óra megsért, a másik engesztel, [...] mert egy statikai hibákban szenvedő közjellel terjengős ábrázolása.”²⁷ A város a leválás lehetősé-

²² Konrád György: *A kakasok bánata*. Noran Kiadó, Budapest, 2005. 6–7.

²³ Kulcsár Szabó Ernő, 1978. 81.

²⁴ Uo. 83.

²⁵ Konrád György: *A városalapító*. 82.

²⁶ Uo. 43–44.

²⁷ Konrád György: *A városalapító*. 32.

gének kérdéseiben ismét a test képzetéhez kapcsolódik: ahogy a megtervezett tér tapasztalataiban, a saját test észlelésében szintén ott lappang a bennfoglaltság, a bezártság, a rész tudat. „Bár jó darabig még lakható, ideje kisiklanom belőle: semmi sem érdekel jobban, mint [...] kicsusszanásom a lét hüvelyéből, s mert nem oly soká megválnék egymástól, kezd fölízgatni azonosságunk. [...] nem érint, tetszetős-e vagy csúnya, visz, ahová akarom, közfeltűnést nem okoz [...] Ő tartozik-e hozzám, vagy én ő hozzá, nem tudom, függök tőle, ennyit elismerek...”²⁸

Fölöttébb különös az én-terek meghatározásának kapcsán a szilveszteri jóvólátomást tartalmazó fejezet. Itt ugyanis a koncentrikus modellnek nincs értelmezési tartománya az eddig magát folyvást kiterjesztő, illetve a beszédhelyzet erejéig énjéről, városáról leváló narrátort hallgatva. A karneváli univerzalitás ugyanis felszámolja a társadalmi nyomást, s az építész éppen ebből a totális jelen időből képes megközelíteni jövő tervét. A regényben sok feszültséget okozó, paradoxonok tárházaként feltűnő *terv* fogalma más megvilágítást kap szilveszter éjjelén: a terv már nem megszokott társadalmi mechanizmus, értelmezése eltolódik a *lehetőség* irányába. „Beleiszunk egymás italába, [...] kőszéncsendjében felhívod egyik szökött barátodat, forgassa vissza toronyugrását az egyik hetedik emeleti ablakig, földalatti gyóntatófülkéjéből lógjon meg hűséged gyámja, [...] nézitek együtt a báránybundás, halinacsizmás vadembert [...] tódul egy aranysisakos kisfiú után [...], az eltaposott trombiták között mellére szorít egy füstös cigányhomlokot, sárfalú viskója helyett a városházát ajándékozza neki...”²⁹

A jövő és a történelmi tudat viszonyáról Paul Ricoeur ekképpen fogalmaz *Emlékezet – felejtés – történelem* című írásában. „[...] a szóban forgó triász mindhárom terminusa összefügg a történelmivel, és hogy ez utóbbi kettős jelentését, miszerint egyszerre *voltság* (Gewesenheit) és *múlt*, csak a jövőre való vonatkoztatásban nyeri el.”³⁰ A jövőt vagy bármely általános képzetét *A városalapító* metaforikus folyamatára, a *tervre* is vonatkoztathatjuk. Annál is inkább, mert a terv és az emlékezet bizonyos aspektusai nem egy adott kulturális konszenzus eredményeképpen jönnek létre: „a tapasztalattér és az elváráshorizont³¹ cseremozgása egy kultúra élő jelenén belül megy végbe. Ezt a jelent nem lehet az időgyenes egy pontjává redukálni, egyszerű cezúrává előtt és után között. Amíg így definiálnánk, az csak a pusztá momentum, nem az élő jelen volna.”³² Ha a passzust vonatkoztathatjuk a regényre, az építész-narrátor terve magában hordozza a múltat is, melynek elég széles diakrón skáláját megtaláljuk a szövegben; a terv maga a *megélt-megörökölt* és az *elvárt* közötti folyton újraírt gyakorlat és tudatfolyamat. A két mozgás egyrészt kiad egy oppozíciót, másrészt kissé ellentmondásos módon egymás komplementereiként is értelmezhetjük őket. A következetes múltreflexió számára ez hordozhatja a feszültségforrást a regényben, s teszi az ént elhelyezhetetlenné múlt és jövő között. „Kihívásaink sűrűsödnek, már csak a végső pillanatokban érzük utol magunkat, konfliktusainkat bonyolultabb alakban újrateremtjük, eljött a paradox növekedések ironikus szemléletének kora, de ennek a királyi székébe is mi ülünk bele. Az ember öntudata a

²⁸ Uo. 6–7.

²⁹ Uo. 289.

³⁰ Paul Ricoeur: *Emlékezet – felejtés – történelem*. Ford: Rózsahegyi Edit. In: *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Vál., előszó: N. Kovács Katalin. Kijarat Kiadó, Budapest, 1999. 52.

³¹ Uo. *Tapasztalattér*: „a múltnak azt az egész örökségét kell érteni, amelyeknek leülepedett nyomai bizonyos módon előkészítik a talajt [...] a jövőt anticipáló aktusaink számára.” Ricoeur később az *elváráshorizontot* ennek ellenpólusaként határozza meg.

³² Uo.

terve ideológiája lesz.”³³ – ismeri be az építész a regény ötödik fejezetében, melyben részben eltávolodik a megelőző fejezet társadalmi beilleszkedést taglaló, többnyire az egyezkedés, a ranglétrán mozgás mechanizmusait konkretizáló beszédmódjától, eljutva a terv mitológiájáig. Ebben a mitológiában helyet kap Bábel, Mózes vezetőtudata, majd ettől a kultúra előtti, illetve archetipikus tárgytól ismét a személyes identitás már-már tételmondattá avatható gondolataihoz lyukad ki. „Tartalékok egy embert, aki nincs, tervező, bár nincsen terve, didergő lyuk, kényszeres kavicsshalmozó. Fejét forgatja, [...] kapar [...] pondrót és Göncölszeke- ret, szótárt és székesegyházat, [...] és mikor azt mondom: én, órá gondolhatnék.”³⁴ Ez a fajta *én és én* közötti oszcilláció egészen a regény végéig kitart, mikor is az utolsó fejezetben a jövő víziójával találkozhatunk, a szilveszter éjszaka eseményein belül. A poétika azonban, mely leginkább a fordított világ látványainak sorából adódik, megtartja az eddigi kettősségeket: a reflexió, akár egy tanítás kényszere, mely folyton keretet akar biztosítani az érzékelés sze- szélyes tárgyai köré, jelen van az utolsó oldalakon is, jóllehet a beszélő a reflexió haszontalanságának tudatában van. „Az ünnepért vagy, az unalom főbenjáró butaság, rombold az éj- szaka csendjét, vedd vissza ünnepe a világot, az ismétlődésben nem lehetsz önmagadnál. Nincs mentséged rá, ha ezt az órát elvesztegeted, a holnap semmit sem igazol, vége a hagy- mázos éveknek, [...] feledékenyebb vagy, mint az állatok.”³⁵ A feledékenység a cselekvés tápta- laja, a Ricoeur-től idézettek alapján, melyek a jövőt a múlt konstruálásától teszik függővé, maga az *antiterv*. A reflexió itt a cselekvés vágyává, a karneváli fejezetben írt megszólítások formájában tanítássá alakul, a cselekvés és a gondolat köztes szférájában megszólaló, norma- tív erejű felszólítássá, mely modalitás egyedülálló a regény többi részének hangsúlyviszonya- ihoz mérve. Ám kérdéses: normának tekinthetjük-e az óév búcsúztatás fejezetében adott instrukciókat? Aligha, hiszen a narrátor pozíciója attól függetlenül, hogy külső, nem biztosít- ték, nyelve „csupán” sorsának, kultúra-értelmezésének, személyes tanulságainak gyűjtőhe- lye, emellett a karneváli fordított beszédhelyzet sem engedne ilyet: „Emeld trombitádat szembe a tégláig hántott ragyás falakkal, szembe [...] a leskelődő kövér arcokkal, [...] szem- ben az építészettörténetekben is megemlített közép-európai nemzeti kegyelet vezéreivel...”³⁶ Az univerzális költészet cáfolata a kultúra/történelem ok-okozati megközelítésének, a re- gény eseményidejében pedig a múlt és a jövő felszámolása; a felszólítással a teret és az ént kiemeli saját történetéből, az öröklés tudatos, empirikus beszédmódjából, illetve a hagyó- mánykövetés beszédköréből (mindazon megközelítendő tartalmakból, melyeknek körvona- lazására a reflexív beszédhelyzet volt hivatott), az ént áthelyezi saját ideiglenes/illuzórikus középpontjába (metaforikusan: *a trombita mögé*), ahol ideig-óráig tartózkodhat. Hangsúlyo- zandó azonban, hogy a regényt záró egyetemes gondolat, az egység imént értelmezett meg- valósulása nem metaforikus végpontja a regénynek – az „én” történelem- és sorsképzetek- ben, reflexióban történő folytonos újraszületésének nincs fejlődéseszménye, így történeté- nek narratív íve, fogalmi szempontú kategorikus rendszere sem lesz. A *permanencia*, a be- nem-fejezhetőség, a vég- és középpont nélküliség látszik meghatározhatónak a regényben, mind tartalmi, mind poétikai szempontból. Ez a szemlélet munkál az egyszerű saját és ide- gen „én” metaforikus meghosszabbításainak, fizikai kiterjedéseinek leírásában: testében,

³³ Konrád György: *A városalapító*. 148.

³⁴ Uo. 150.

³⁵ Uo. 286.

³⁶ Uo. 285.

mint magától értetődő térben, illetve a tér egyéb realizációiban, melyeket áthatnak az ideológia metaforái. A tér efféle nyelvi képzetei között halad a szöveg, viszi a szemet a konkrét tárgyi darabokhoz, analogikusan a reflektív-fogalmi réteggel. A narrátor az eseményekben (azaz: tudati útjain) elotthonalanodik és hazatalál, ám a közelség és a távolság paradox módon itt már nem viszonyfogalmak, nem egy mozgást szemléltetnek megnyugtató kulturális- és térkoordináták között, ennek következtében (egyetlen lehetőségként!) az otthon fogalma az otthon keresésével válik azonossá.

A tudati kényszerpályákat a saját és az idegen, az elhivatottság és a szerep-inkonzisztencia, történettudat és felfüggesztése, tapasztalat és elváráshorizont kettősségein keresztül járja be az elbeszélő. Ez az ellentétező és (konszenzus, megnyugvás hiányában) mellérendelő szellemiség áthatja mindazt, amit némileg egzakt módon retorikailag eddig fel lehetett vázolni, s ami azokban a sorokban keresendő, melyekben a narrátor a kultúrával, az emberi valóság egyetlen keretének felvázolásával próbál „elszámolni”. „A kultúrát azért kaptuk, hogy meghaladjuk, hogy szembesítve önmagával, hamis ellentéteiből kiszabadítva értékeit és módszereit, vallásos igazolásaitól megfosszuk. A valóság tehát a lehetőség határán túl kezdődik, az egyetlen realizmus: irónia.”³⁷ Itt érhető tetten az a javaslat, amely a politikai-referenciális, vagyis normatív olvasatot kioltja, s mely lényegében egy trópusá, nyelvvalakzattá költi, sűríti a regényt, s melynek szellemisége, működésmódja áthatja a szövegegészt. A tervezés alól való felmentés az érthető üzenet hiányából, a jelentésnek és a jelentés tagadásának együtteséből adódik. A valóság és lehetőség a fentebb idézett Konrád-mondatokban akár szinonimák is lehetnek; ekképpen a valóság a lehetőség határán túl helyezkedik el, így annak tudatosulása magában hordozza tagadását is. A terv ebben az esetben mindig terv marad, folytonosan bővíthető újabb részletekkel, ezzel egy időben az emlékezet felkínál újabb rétegeket, melyek a beláthatatlanságig sokasodnak. A kultúra/történelem fogalmainak – utalva itt a város mint „mentegetőző történetírók forgószínpada”-metaforára – meghatározása talán éppen erre a bevégezhetetlenségre utal. Ebben az értelemben az önazonosítás látszólag minél tetszetősebb, minél pontosabb nyelvi úton halad, annál messzebb kerül a lezártágtól. „Felveszem tudatomra ezt a várost, hogy lassan, részenként lehámozhassam róla. Lehet, hogy nem fog sikerülni egy apró lámpakörtéig vetkőzni, legbelül csak sötét hiány van.”³⁸

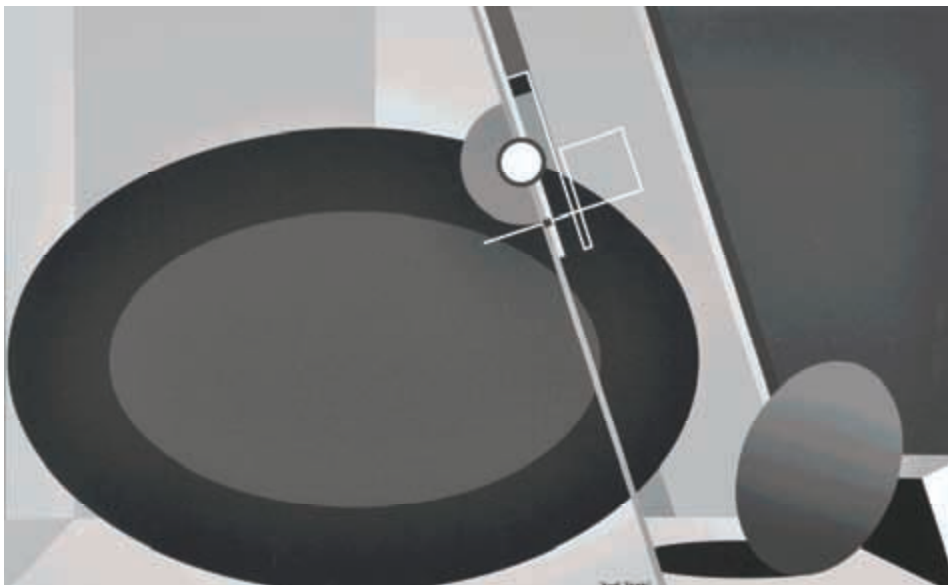
A regény tehát az irónia, a metafora tartalmi, a metonímia szerkezeti kereteiben egy lehetséges alanyi pozíciót látszik megfogalmazni. Thomka Beáta *A városalapító*-ról szóló esszéjének végén József Attila *A város peremén* című verséből idézi a következő sorokat: „A költő – ajkán csörömpöl a szó, / de ő (az adott világ / varázsainak mérnöke), / tudatos jövőbe lát / s megszerkeszti magában, mint ti / majd kint, a harmóniát.”³⁹ A szerző szerint József Attila versének tervezője hasonló pozícióból szólal meg az idézett részben, mint az építész önmeghatározási kísérletei során. A regényvilág ironikussága voltaképpen abban áll, hogy míg az aforisztikus, kései *Azonosságainkról* című esszé az otthon fogalmát magabiztos koncentrikus ívekben megtalálja, s míg József Attila beszélője a „kint” és „bent” eldönthető/eldöntött viszonyaihoz mérten állítja elő (tudja) a helyét, addig Konrád tervezője a karneváli fejezetben sem vegyül el teljesen az ünneplő tömegben. A szilveszterj a társadalmi élet terheitől való

³⁷ Konrád György: *A városalapító*. 169.

³⁸ Konrád György: *A városalapító*. 11.

³⁹ József Attila: *A város peremén*. In: *József Attila összes versei*. Szerk: Domokos Mátyás. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 367.

megszabadulás helyzetét idézi, ám a tervező, mielőtt magát/hallgatóját az ünneplők közé tessékeli, a „nem akarom elfelejteni”⁴⁰-tagmondat tehertételével indul útnak. A kétségtelenül figyelmet, újraolvasást érdemlő regény „tanulságát” nehéz lenne meghatározni. Az üzenet, melyet mégis felismerhetünk, talán éppen az ismétlésben rejlik. Hiszen az építésben megszólaló esszéíró, aki a térben felrajzolható, fogalmakkal körülbástyázható rendet folyamatosan megbontja, hol romok, hol pedig parabázisok formájában, az idő személyes és kollektív tengelyének pontjaival elszámolni nem tudó, ám távlatai között mégis elidegeníthetetlenül otthonosan mozgó emlékező-elbeszélő mintha csak egyet kérne tőlünk: mindezt olvassuk, építsük-romboljuk újra.

⁴⁰ Konrád György: A városalapító. 280.